

تحلیل مضامین و محتوای نقوش ضرب شده بر فلوس‌های دوره صفوی با تأکید بر نقوش شیر و خورشید / ۹۹-۱۱۵

تقسیم‌بندی نقوش سکه‌های فلوس صفوی، مأخذ: نگارندگان

تحلیل مضامین و محتوای نقوش ضرب شده بر فلوس‌های دوره صفوی با تأکید بر نقوش شیر و خورشید

مجیدرضا مقنی‌پور * محمد اکبری **

تاریخ دریافت: ۹۹/۶/۱۹

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱/۲۱

صفحه ۹۹ تا ۱۱۵

نوع مقاله: پژوهشی

چکیده

گونه‌های متنوع سکه با جنس، شکل و مضامین مختلف، در هر دوره‌ای بازتابی از کارکردهای فرهنگی آن دوره بوده و علاوه بر کارکرد اقتصادی، مجموعه‌ای از ایدئولوژی‌های نظام حاکم را بروز و ظهور داده‌اند. مسکوکات دوره صفوی نیز از این قاعده مستثنی نبوده و این آثار بستر و رسانه‌ای مهم برای حضور و بروز اندیشه‌ها و باورهای زمانه بوده است؛ در این دوران با رسمی شدن مذهب تشیع و ظهور باورهای اعتقادی جدید، مضامین این نگرش به طرق مختلف زینت‌بخش آثار گوناگون و از جمله مسکوکات بوده است. این مقاله با هدف کنکاش در مشخصه‌های پنهان و کمتر مطالعه شده سکه‌های مسی یا فلوس‌های این دوره انجام گرفته است مسئله و مجهول اصلی در اینجا این سؤال است که: انگیزه‌های بکارگیری نقش «شیر و خورشید» به عنوان یک مضمون نسبتاً پرتکرار در این آثار چیست؟ روش تحقیق در این پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی و رویکردی تاریخی، به مطالعه محتوای مضمون «شیر و خورشید» نقش‌بسته بر فلوس‌های رایج اواخر دوران صفوی، بر مبنای پیش‌متنهایی چون «محتوای دانش نجومی رایج»، «توصیفات ارائه شده از مضامین شاخص شیعی در فحوای روایات و احادیث» و «توصیفات ارائه شده از مضامین شاخص شیعی در منابع ادبی»، «مضامین نوشتاری سکه‌های هم‌عصر» و «بسترهای کارکردی این مسکوکات» پرداخته است. جمع‌آوری اطلاعات با روش کتابخانه‌ای و تحلیل آنها بصورت کیفی بوده است. ۴۱ سکه فلوس ضرب شده مزین به نقش شیر و خورشید، که در زمان آخرین پادشاهان صفوی یعنی سلطان سلیمان اول و شاه سلطان حسین، ضرب شده‌اند، نمونه‌های مورد مطالعه این پژوهش را شکل می‌دهد. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد بیشترین نقوش ضرب شده بر روی فلوس‌های صفوی شامل نقوش انسانی، چهارپایان، پرندگان، آبزیان، گیاهان، شکار، سماوی و ترکیبی بوده است؛ همچنین استفاده از نقوش به جای نوشته در فلوس‌های صفوی، ارتباط مستقیمی با سطح سواد و آگاهی عموم مردم طبقه پایین جامعه، به عنوان مخاطبان این سکه‌ها، داشته است و در این میان نقش ترکیبی شیر و خورشید بر این فلوس‌ها، به نوعی معرف یک نشان تصویری پذیرفته شده و قابل فهم در غالب مناطق ایران، به منظور انتقال یکی از اصلی‌ترین پیام‌های تشیع یعنی حقانیت حضرت علی (ع) و جانشینی او بعد از پیامبر (ص) بوده است.

کلیدواژه‌ها

صفویه، شیر و خورشید، فلوس، تشیع، سکه

Email: moghanipour@shirazu.ac.ir

Email: akbari.m1355@gmail.com

* استادیار بخش هنر، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه شیراز، شیراز (نویسنده مسئول)

** کارشناس ارشد پژوهش هنر، دانشکده هنر، دانشگاه علم و هنر، شهریزد، استان یزد

مقدمه

رسانه‌ای مهم برای حضور و بروز این اندیشه‌ها و باورها بوده و صفویان از این ابزار به خوبی بهره برده‌اند. در میان انواع مسکوکات دوره صفوی، سکه‌های مسی یا فلوس، به علت نوع جنس و ارزش پایین مبادله‌ای آن، سکه‌هایی در دسترس عامه مردم بوده‌اند. از ویژگی‌های منحصر به فرد این فلوس‌ها، نسبت به سکه‌های طلا و نقره صفوی، نقر نقوشی با طبقه‌بندی موضوعی متنوع بر روی آنهاست و از جمله این نقوش که حضوری نسبتاً پرتکرار بر فلوس‌های صفوی داشته است، نقش ترکیبی «شیر و خورشید» است. هدف پژوهش کنکاش در مشخصه‌های پنهان و کمتر مطالعه شده سکه‌های مسی یا فلوس‌های این دوره است. این مقاله درصدد پاسخگویی به این سؤال است که، انگیزه‌های بکارگیری نقش «شیر و خورشید» به عنوان یک مضمون نسبتاً پرتکرار در این آثار چیست؟ با توجه غالب بودن دو فحوی محتوایی نجومی و شیعی برای این نقش، به منظور پاسخ به این سؤال سعی شده است با در نظر داشتن ویژگی‌ها، محدودیتها و قابلیت‌های بستر کارکردی این مسکوکات، ضمن در نظر داشتن محتوای نجومی برای ضرب این نقش بر فلوس‌ها، به واکاوی پیش‌متن‌ها و منابعی که به نوعی در ارتباط مستقیم‌تری با عامه مردم به عنوان مخاطبان اصلی این آثار بوده و در شکل‌بخشی اعتقادات و باورهای مذهبی آنها، نقش داشته‌اند، پرداخته شود؛ مواردی چون: «توصیفات ارائه شده از مضامین شاخص شیعی در فحوی روایات و احادیث» و «توصیفات ارائه شده از مضامین شاخص شیعی در منابع ادبی» از این جمله‌اند. لازم به ذکر است که در بررسی این منابع به طور مشخص، تعبیر و صفات نسبت داده شده به حضرت علی (ع) مد نظر بوده است. همچنین توجه به «مضامین نوشتاری مسکوکات طلا و نقره صفوی» و «بسترهای کارکردی این مسکوکات»، از دیگر پیش‌متن‌های مورد بررسی در این مقاله است. واکاوی و بررسی مشخصه‌های پنهان و کمتر مطالعه شده هنرهای کاربردی در بسترهای متنوع تاریخی، به ویژه آثاری که به نوعی در دسترس و مورد استفاده عامه مردمان بوده‌اند از **ضرورت‌ها و اهمیت** این پژوهش است و به نظر می‌رسد فلوس‌های صفوی به علت رواج نسبتاً گسترده آن در داد و ستدهای روزمره، جزء موارد استثنا و بااهمیتی باشد که از مطالعه آنها بتوان حلقه‌های پیوند بین هنر با دین، جامعه و حکومت صفوی را پدیدارتر نماییم.

روش تحقیق

این مقاله با روشی توصیفی - تحلیلی و با رویکردی تاریخی به جستجوی انگیزه‌های بکارگیری نقش «شیر و خورشید» در سکه‌های مسی دوره صفوی می‌پردازد. جمع‌آوری اطلاعات به صورت کتابخانه‌ای و از منابع مختلف مربوط به تاریخ، فرهنگ و هنر صفوی، و نیز منابع

صفویان دودمانی ایرانی و شیعی بودند که در سال‌های ۹۰۷ - ۱۱۳۵ق (۱۵۰۱ - ۱۷۲۲م) بر ایران فرمانروایی می‌کردند و در قالب یک دولت مذهبی، یکی از طولانی‌ترین و در عین حال باثبات‌ترین دوران تاریخی ایران را بعد از اسلام شکل دادند.^۱ زمینه‌های تشکیل این حکومت را می‌توان در حوزه‌های سیاسی و مذهبی مورد مطالعه قرار داد؛ از منظر سیاسی می‌توان به این مهم اشاره داشت که با زوال حکومت ایلخانان در ایران، سلسله‌ها و تشکیلاتی چند از جمله آل‌جلایر، آل‌چوپان، آل‌مظفر، آل‌اینجو، سربداران، اتابکان و غیره در فواصل زمانی نه چندان دور پا به عرصه گذارند و هر یک چند صباحی اختیار گسترده‌ای از سرزمین ایران را در دست داشتند؛ در این شرایط وجود حکومت مرکزی مقتدر که بتواند تمام قبایل و طوایف را همسو نموده و تابع حکومت مرکزی نماید، ضروری بود و برآمدن صفویان و به قدرت رسیدن آنها مقارن با این شرایط سیاسی بود که همین مساله موجبات پایداری حکومت آنها را نیز فراهم آورد. از منظر مذهبی، اساس شکل‌گیری و به قدرت رسیدن صفویان بر پایه‌های اعتقادی استوار بوده است و تعیین شیعه اثنی‌عشری به عنوان مذهب رسمی آنها، به یکی از پایه‌های اساسی قدرت صفویان بدل شد، به طوری که شاه اسماعیل صفوی با تکیه بر این ماهیت مذهبی، از توان یک ایدئولوژی دینی پویا در تاسیس و تقویت حکومت خود سود جست. این مذهب که نقشی اساسی در شکل‌دهی و دوام حکومت صفوی داشت، حضور مهم و پایداری نیز در روند شکل‌دهی فرهنگ و هنر این عصر ایفا کرد؛ به طوری که با رسمیت یافتن سلسله شیعی صفوی در ایران، هنرمندان، مضامین شیعی را بیش از پیش دستمایه آثار خود قرار داده و از خط و خوشنویسی و ایدئولوژی مذهبی شیعی در هنرهای کاربردی به عنوان یک عنصر تزئینی و ابزاری برای تبلیغ و تقویت ارزش‌های تشیع استفاده کردند.

با رواج مذهب تشیع در این عصر و ظهور باورهای اعتقادی جدید، مضامین این نگرش به طرق مختلفی زینت‌بخش مسکوکات این دوره نیز شد؛ سکه‌های این دوره ضمن برآوردن نیازهای اقتصادی جامعه و کاربرد در زندگی روزمره، همزمان نیاز معنوی جامعه را نیز پاسخ می‌دادند؛ که این مهم با به کارگیری مضامین اعتقادی در قالب تزئین و استفاده از فرم‌های طبیعی و تجریدی با رویکردی نمادین و نیز با بکارگیری هنر خوشنویسی حاصل می‌شد. به زعم بسیاری از پژوهش‌گران و صاحب‌نظران تاریخ و هنر ایران، آثار هنری دوره صفوی به عنوان دوره‌ای که اساس شکل‌گیری آن بر پایه‌های اعتقادی استوار بوده است را نمی‌توان صرفاً با هویتی تزئینی و زیبایی‌شناختی مورد مطالعه قرار داد و بررسی مسکوکات این دوره نیز از این قاعده مستثنی نیست و سکه‌های این دوران نیز بستر و

۱. تاریخ ایران تا پیش از این دوره، یعنی حدود ۹ قرن از زمان ورود اسلام به ایران، هیچگاه شاهد حاکمیت دولتی شیعی مذهب نبوده است؛ به طوری که تا پیش از صفویان، تنها در برهه‌ای کوتاه در زمان آل‌بویه مذهب تشیع رسمیتی نسبی داشت (نوابی، غفاری فرد، ۱۳۸۹: ۲۴ و ۲۵)

این زمینه مقاله خزایی (۱۳۸۰) تحت عنوان «نقش شیر نمود امام علی (ع) در هنر اسلامی» باشد که در شماره‌های ۳۱ و ۳۲ کتاب ماه هنر به چاپ رسیده است و پژوهشگر در آن به پیش‌متن‌های نجومی و مذهبی این نقش اشاره داشته است. همچنین قائینی (۱۳۸۸) در کتاب «سکه‌های دوران صفوی»، که توسط انتشارات پارینه در تهران نشر یافته است، توضیحاتی کلی در خصوص برخی نقوش ضرب شده بر روی سکه‌های این دوران و از جمله نقش شیر و خورشید ارائه داده است.

وجه تمایز پژوهش پیش رو با پیشینه‌های معرفی شده، واکاوی انگیزه‌های بکارگیری نقش ترکیبی «شیر و خورشید» به عنوان یک مضمون نسبتاً پرتکرار در فلوس‌های صفوی، با استناد به پیش‌متن‌هایی است که کمتر با این هدف، مورد مطالعه و تأکید قرار گرفته‌اند. از جمله این پیش‌متن‌ها می‌توان به «توصیفات ارائه شده از مضامین شاخص شیعی در منابع ادبی»، «توصیفات ارائه شده از مضامین شاخص شیعی در فحوای روایات و احادیث» و نیز «بسترهای کارکردی این مسکوکات» اشاره داشت.

همچنین کتاب «سکه‌های شاهان اسلامی ایران» نوشته ترابی طباطبایی (۱۳۵۰) انتشار یافته توسط مؤسسه آذربایجان (تبریز) و کتاب «سکه‌ها، نشان‌ها و مهرهای پادشاهی ایران (از ۱۵۰۰ تا ۱۹۴۸ میلادی)» که توسط بورمارگه در انتشارات موسسه سکه‌شناسی ایران و انتشارات امیرکبیر به چاپ رسیده است به معرفی تصویری انواع سکه‌های رایج در ایران پرداخته شده است؛ در غالب این پژوهش‌ها سکه‌های فلوس موضوع پژوهشی مستقلی را شکل نداده و در کنار دیگر مسکوکات هر دوره معرفی شده‌اند در این میان کتاب «سکه‌های مسی ایران (فلوس) دوره‌های صفوی تا قاجار» نوشته علاءالدینی (۱۳۹۱) اشاره داشت که توسط انتشارات یساولی تهران انتشار یافته است، این کتاب منبع تصویری بسیار ارزشمندی برای مطالعه این مسکوکات می‌باشد و در آن تعداد ۲۷۲ فلوس از دوره‌های صفوی تا قاجار به صورت تصویری معرفی شده‌اند.

همچنین در کتاب‌های «سکه‌های ایران زمین از هخامنشی تا پهلوی» نوشته شریعت‌زاده (۱۳۹۰)، انتشار یافته توسط نشر پارینه تهران و «سکه‌های ایران» که به اهتمام سرفراز و آورزمانی (۱۳۷۹) توسط انتشارات سمت تهران منتشر شده است، ویژگی‌های مضمونی سکه‌های رایج در دوران صفوی با تأکید بر مضامین و نوشته‌های مسکوکات رسمی‌تر طلا و نقره معرفی شده‌اند.

سکه‌های فلوس دوران صفوی

در میان سکه‌های ایران، سکه‌های مسی با وجود رواج فراوان در جامعه به ویژه از دوران صفوی به بعد، کمتر معرفی شده یا موضوع پژوهش مستقلی بوده‌اند. این مسکوکات اکثراً مزین به تصاویر جانوران، گیاهان، اجرام

ادبی و منابع فقهی مرتبط با تشیع به دست آمده است. جامعه آماری پژوهش شامل فلوس‌های ضرب شده در نیمه دوم دوره صفوی و نمونه‌های مورد مطالعه، تعداد ۴۱ سکه فلوس با نقش ترکیبی شیر و خورشید از دوران زمامداری آخرین پادشاهان صفوی یعنی سلطان سلیمان اول و شاه سلطان حسین، است. شیوه تجزیه و تحلیل اطلاعات در این پژوهش کیفی بوده است و در فرآیند آن ضمن ترسیم خطی نقش فلوس‌ها و طبقه‌بندی آنها بر مبنای موضوع، محتوای نقش شیر خورشید بر روی آنها با توجه به مؤلفه‌هایی چون: بسترهای کارکردی این فلوس‌ها و نوع مخاطبان آنها، محتوای مضامین اعتقادی رایج به ویژه در خصوص جایگاه و صفات حضرت علی (ع) در منابع مذهبی و ادبی و نیز عبارات نقر شده بر مسکوکات طلا و نقره این دوره، مورد واکاوی قرار گرفته است.

پیشینه تحقیق

پیشینه‌های پژوهشی مرتبط با این مقاله در دو دسته «مضامین سکه‌های دوران صفوی با تأکید بر فلوس‌ها» و «مطالعه محتوایی نقش شیر و خورشید» مورد بررسی قرار گرفته‌اند. سکه‌های فلوس ایران، با وجود نقش مهم آنها در شناسایی سلاطین عامه مردم و نیز حاکمان محلی، کمتر موضوع پژوهش جدی قرار گرفته است و عمر محدود آخرین پژوهش‌های انجام گرفته در این خصوص نیز به بیش از ۴۰ سال می‌رسد، که از آن جمله قدیمی‌ترین پژوهش‌های مرتبط با این مسکوکات عبارتند از: مقاله مشیری (۱۳۵۲) با عنوان «سکه‌شناسی ایران، سکه اسماعیل» در شماره ۲۹۶ نشریه یغما؛ مجموعه مقالات مشیری با عنوان «سکه‌های ایران» در هشت شماره از ماهنامه شکار و طبیعت (از آبان ۱۳۴۹ تا خرداد ۱۳۵۰). ثواقب و دیگران (۱۳۹۵) در مقاله «روند دگرگونی نقوش و شعائر مذهبی بر روی سکه‌های مذهبی» که در شماره ۱۲ نشریه تاریخ ایران بعد از اسلام به چاپ رسیده است به ارتباط مضامین سکه‌های صفوی با اندیشه شیعی رایج پرداخته‌اند، که البته در این مقاله نیز نوشته‌های نقر شده بر سکه‌ها مورد تأکید قرار گرفته است. همچنین فیضی و دیگران (۱۳۹۶) در مقاله‌ای تحت عنوان «تأثیر باورها و آموزه‌های شیعی بر تزئینات سکه‌های دوران صفوی» در شماره هشتم نشریه جندی‌شاپور، مضامین خطوط درج شده بر مسکوکات طلا و نقره این دوره را مورد بررسی قرار داده‌اند.

در مورد بررسی محتوای نقش شیر و خورشید پژوهشگرانی از جمله: قائم‌مقامی (۱۳۴۸) در مقاله‌ای با عنوان «درباره تطور شیر و خورشید ایران»، در شماره ۱۶۱ نشریه یغما و دادور (۱۳۹۰) در مقاله «شیر در فرهنگ و هنر ایران» در شماره دوم نشریه هنرهای تجسمی، اشاراتی به محتوای نمادین این مضمون در هنر و فرهنگ ایران داشته‌اند. اما شاید مهمترین و مرتبط‌ترین پژوهش در

نقوش	توضیحات	تصاویر پشت سکه‌ها
انسانی	تمام نقوش انسانی ضرب شده بر فلوس‌ها انسانی را سوار بر حیوان (اکثراً اسب) نشان می‌دهد.	
چهارپایان	این گروه طیف نسبتاً گسترده‌ای از چهارپایان را شامل می‌شود که عبارتند از: بز کوهی یا کل، اسب، شیر، شتر، گوزن، گراز، فیل، میمون	
پرنندگان	این گروه شامل پرندگان ایستاده یا در حال پرواز می‌شود که طاووس، کبک، عقاب، پلیکان، مرغ ماهی‌خوار، و شترمرغ از جمله آنها هستند.	
آبزیان	از گروه آبزیان تنها نقش ماهی بر فلوس‌ها ضرب شده است.	
گیاهی	این گروه شامل نقوش، گل هشت پر، اسلیمی و ختابی و سرو تزئینی است.	
سماوی	این گروه شامل نقوش خورشید و ماه و یا برخی نقوش مرتبط با صور فلکی است.	

۱. با تشکر از هنرمند گرامی سرکار خانم عاطفه ارمی، که با صبر و حوصله فراوان طراحی‌های خطی این مسکوکات را انجام دادند.

نقوش	توضیحات	تصاویر پشت سکه‌ها
ترکیبی	شامل نقوشی ترکیبی مانند پرنده ماهی، نهنگ و گاو، شیر و خورشید و اسب و خورشید است.	
خیالی	اردک دو سر و پیکره شیر با سر انسان و تاجی بر سر از جمله نقوش تخیلی ضرب شده بر فلوس‌ها بودند.	
شکار	این گروه شامل طیف گسترده‌ای از صحنه‌های شکار حیوانی بود که در بسیاری از آنها شیر حیوان شکارگر بود.	
خط	این نوشته‌ها مربوط به فلوس‌های اوایل صفوی است و شامل عباراتی مانند: رایج، عدل شاهی و یاخیر الرازقین بود.	

مسکوکات طلا و نقره، فلوس‌ها نه تنها در پایتخت و بلاد بزرگ، بلکه در شهرهای کوچک نیز به دست حکام محلی ضرب می‌شده‌اند؛ به طوری که در دوره صفوی نام بیش از ۵۰ شهر کوچک و بزرگ به عنوان محل ضرب، بر روی این فلوس‌ها قابل شناسایی است. اعتبار غالب این سکه‌ها محلی بوده و معمولاً یک فلوس در خارج از محل ضرب ارزش مبادله‌ای نداشته است. فلوس‌ها هر سال و به دستور حاکم یا عمال دولتی جمع‌آوری می‌شده و مجدداً در سال بعد با ضرب جدید جریان داشته است؛ بطوری که هیچ فلوسی در سال بعد ارزش نداشت: «هر شهر سکه خاص خود را دارد و در هیچ جای دیگر جز در همانجا که ضرب شده است اعتبار ندارد و این اعتبار فقط برای یکسال است» (الاریوس، ۱۳۶۳: ۲۴۳ و ۲۴۴).

آسمانی و مانند اینها بوده و برخلاف مسکوکات طلا و نقره، کمتر مضامین خوشنویسی در آنها دیده می‌شود، مگر برای مشخص نمودن محل ضرب آنها (به غیر از محدود مواردی در اوایل دوره صفوی). این در حالی است که موضوع غالب ضرب‌شده بر روی سکه‌های طلا و نقره عصر صفوی شامل کلمات، عبارات و اشعاری بودند که با محتوایی مذهبی و سیاسی (نام پادشاه) و به وسیله هنر خوشنویسی (به ویژه ثلث و نستعلیق) بر روی سکه‌ها نقش می‌بستند. سکه‌های مسی ایران به «فلوس» شهرت دارند، که این کلمه در اصل لاتین و به صورت Follis بوده است (قائینی، ۱۳۸۸: ۸۲). برخی عقیده دارند وجه تسمیه آن شباهتی بوده است که این سکه‌ها به پولک‌های ماهی داشته‌اند (علاءالدینی، ۱۳۹۱: ۴). برخلاف

تصویر ۱. لوحه مربوط به معرفی یکی از پادشاهان بابلی نو به حضور خدای شمش. صفحه خورشید و نقش دو شیر پشت به هم به عنوان نمادهای تصویری شمش. لوحه سنگی ۸۷۰ ق. م. مأخذ: بلک و گرین، ۱۳۸۵

تصویر ۲. سکه کیخسرو. مأخذ: قائم‌مقامی، ۱۳۴۸: ۲۰

تداعی می‌نماید. تاریخ ترکیب این دو نقش به صورت دقیق بر ما آشکار نیست؛ در نظام اسطوره‌ای بابل در بین‌النهرین، حیوان شیر به عنوان یکی از نمادهای ایزد آسمانی «شَمَش»^۱ تصویر شده است و دیگر نماد این ایزد صفحه خورشید می‌باشد؛ یعنی در نظام اساطیری بین‌النهرین شیر و نقش مدوری شبیه به خورشید، نمادهای ایزد آسمانی «شمس» بودند. همان‌گونه که حیوان گاو و نقش هلال، به عنوان نمادهای ایزد آسمانی نارام‌سین معرفی شده‌اند (بلک و گرین، ۱۳۸۵: ۳۰۴). (تصویر شماره ۵).

در بعد از اسلام، قدیمی‌ترین اثری که این دو مضمون را به‌طور مشخص در ارتباط با یکدیگر نشان می‌دهد «سکه‌ای مربوط به سلطان غیاث‌الدین کیخسرو بن کیکاووس (۶۴۲-۶۳۴ هـ - ق) از پادشاهان سلجوقی قونیه است» (قائم‌مقامی، ۱۳۴۸: ۲۰) (تصویر ۶)

علاوه بر استفاده از نقش شیر و خورشید در آثار هنری، در ادبیات هم می‌توان جلوه‌هایی از کاربرد آن را دید که برخی از آنان به استفاده در بیرق‌ها و علم‌ها اشاره دارند. فردوسی شاعر سده چهارم هجری در توصیف درفش پهلوانان ایران می‌گوید:

به نظر می‌رسد فلوس‌ها به سبب ارزش مبادله‌ای ناچیزشان، بیشتر مورد استفاده طبقه پایین جامعه بوده‌اند. از این رو، تصاویر و مضامین این سکه‌ها، به نوعی تجلی فرهنگ‌ها، باورهای محلی نواحی گوناگون ایران است. به علت آسیب‌پذیری فلز مس در مقایسه با طلا و نقره در برابر عوامل طبیعی، بسیاری از نقوش ضرب شده بر این فلوس‌ها به تدریج مخدوش و حتی معدوم شده است. همچنین از آنجا که سکه‌های مسی توسط حاکمان محلی ضرب شده‌اند، عموماً فاقد نام پادشاه هستند (علاء‌الدینی، ۱۳۹۱: ۵ و ۴).

با مشاهده ویژگی‌های فرمی و زیبایی‌شناسی فلوس‌های صفوی و مقایسه این ویژگی‌ها با سکه‌های طلا و نقره به عنوان شکل رسمی‌تر مسکوکات آن دوره، می‌توان به تفات‌هایی فاحش در آنها پی برد؛ به طوری که نقوش غالب فلوس‌ها، با محل ضرب‌های متفاوت، فاقد ظرافت‌های فرمی و زیبایی‌شناسی هستند که در سکه‌های طلا و نقره این دوره دیده می‌شود و به نظر می‌رسد در بیشتر موارد کیفیت تکنیکی و نوع فرآیند ضرب فلوس‌ها در ضرابخانه‌های محلی، بر کیفیت فرمی آنها تأثیر گذاشته است؛ به طوری که در فلوس‌هایی که در مراکز حکومتی مانند «اصفهان» ضرب می‌شدند، نقوش حضور با کیفیت‌تری بر روی سکه‌ها دارند (ردیف‌های ۱ و ۲ از جدول شماره ۲). در جدول ۱ انواع نقوش نقرشده بر پشت سکه‌های فلوس که بر اساس تاریخ درج‌شده بر روی آنها، مربوط به دوران صفوی بوده، ارائه شده است.

نقش شیر و خورشید بر سکه‌های فلوس صفوی

دو مضمون «شیر» و «خورشید» در گستره فرهنگ و هنر، با فرم‌ها و معانی مختلفی جلوه‌گر شده‌اند و این معانی متعدد خود برخاسته از زمینه‌های زیستی، فرهنگی و اعتقادی متفاوت در گستره‌های زمانی و مکانی متفاوت است. از سوی دیگر این دو مضمون در ترکیب با یکدیگر در قالب نقش واحد «شیر و خورشید» نیز در آثار هنری مشاهده شده‌اند و این نقش ترکیبی نیز معانی مفاهیم مختلفی را

دوره صفوی نیز، همان محتوای شیعی مدنظر بوده است، مسئله‌ای است که پاسخ به آن، بررسی پیش‌متن‌هایی گسترده‌تر و در عین حال در دسترس‌تر برای عامه مردمان این عصر را طلب می‌کند و به نظر می‌رسد نسبت دادن محتوای تفسیر شده از این نقش که بیشتر بر پایه پیش‌متن‌های نگارگری به عنوان هنری در دسترس دربار یا طبقاتی خاص از جامعه صفویه، انجام گرفته است به شیر و خورشید فلوس‌های صفوی، به‌عنوان مسکوکاتی در دسترس عموم مردم، به ادله بیشتری نیاز داشته باشد. مخصوصاً اینکه برخلاف مسکوکات رسمی تر طلا و نقره صفوی، انواع نقوش ترکیبی، سماوی، انسانی، حیوانی و گیاهی در کنار نقش شیر و خورشید در این فلوس‌ها بکار رفته است. بر همین اساس در ادامه به منظور فهم انگیزه‌های بکارگیری نقش ترکیبی «شیر و خورشید» به عنوان یک مضمون نسبتاً پرتکرار در فلوس‌های صفوی، ضمن مرور تبار نجومی این نقش، به واکاوی پیش‌متن‌ها و منابعی می‌پردازیم که به نوعی در ارتباط نزدیکتر با عامه مردم بوده و در شکل‌بخشی اعتقادات و باورهای مذهبی آنها، جدا از تبلیغات نظام حاکم، ایفاگر نقش مهمی بوده‌اند؛ مواردی چون «توصیفات ارائه شده از مضامین شاخص شیعی در فحوای روایات و احادیث» و «توصیفات ارائه شده از مضامین شاخص شیعی در منابع ادبی» از این جمله‌اند. لازم به ذکر است که در بررسی این منابع به طور مشخص، تعابیر و صفات نسبت داده شده به حضرت علی (ع) مد نظر بوده است. همچنین توجه به «مضامین نوشتاری مسکوکات طلا و نقره صفوی» و «بسترهای کارکردی این مسکوکات» و محدودیت‌ها و قابلیت‌های رایج این کارکرد، از دیگر پیش‌متن‌های مورد بررسی در این بخش است.

یکی «شیر» پیکر درفش بنفش درخشان گهر در میان درفش یکی زرد «خورشید» پیکر درفش سرش ماه زرین غلافش بنفش نقش ترکیبی شیر و خورشید از نقوش نسبتاً پرکاربرد نقر شده بر سکه‌های فلوس عصر صفوی بوده است. البته نمونه‌هایی از این نقش بر روی سکه‌های دوران پیش از صفوی نیز دیده شده است، اما حضور پرتکرار این مضمون به ویژه در سکه‌های فلوسی وجه تمایز این عصر نسبت به دوره‌های پیش از آن است. حضوری که در دوران قاجار نیز ادامه می‌یابد. جدول ۲ نمونه‌هایی از حضور نقش ترکیبی شیر و خورشید را بر روی سکه‌های فلوسی اواخر عصر صفوی نشان می‌دهد. نکته جالب توجه در این سکه‌ها، ضرب آنها در مناطق مختلف و گاه بسیار دور از هم بوده است؛ به طوری که کمتر نقشی بر روی فلوس‌های صفوی، دارای این گسترگی جغرافیایی محل ضرب بوده‌اند.

از میان معانی نسبت داده شده به نقش ترکیبی «شیر و خورشید»، دو مفهوم نجومی و مذهبی (مرتبط با تشیع) محتمل‌تر از دیگر معانی است؛ در این میان برخی پژوهشگران (خزایی، ۱۳۸۰؛ مهدی‌زاده، ۱۳۹۴؛ شاقلانی و قاضی‌زاده، ۱۳۹۴) با بررسی و تحلیل این نقش بر بستر برخی آثار و نگاره‌های اسلامی رمزگشایی را از آن ارائه داده و محتوای مفهومی نقش ترکیبی شیر و خورشید را حداقل در دوران صفوی و قاجار، بازنمایی نمادین اصل شیعی جانشینی حضرت علی (ع) بعد از پیامبر (ص) تفسیر نموده‌اند که بر مبنای آن نقش شیر معرف حضرت علی (ع) و نقش خورشید معرف پیامبر اسلام (ص) بوده است. اما این موضوع که آیا در بکارگیری این نقش بر فلوس‌های

۱. یکی از مرتبط‌ترین و مهم‌ترین آثار نگاره معراج تصویر شده در مجموعه فالنامه طهماسبی است. در یکی از نگاره‌های این فالنامه، پیامبر اسلام (ص) با صورتی پوشیده و با هاله‌ای فروزان، سوار بر مرکبی در میان هفت فرشته دیده می‌شود. هرکدام از فرشته‌ها به نحوی مراتب ارادت خود را ابراز می‌کنند و یکی از این فرشته‌ها (جبرئیل) پرچی سبز رنگ در دست دارد و راهنمای او در این سفر است. در این نگاره شعله‌های فروزان آتش، به عنوان عنصری آشنا برای نمایش تقدس و عروج اطراف تمثال پیامبر پویشنده است. یکی از مضامین نمادین و قابل تأمل نگاره، وجود شیری در سمت راست تصویر و اشاره پیامبر (ص) برای دادن انگشتی به آن است. در اینجا هاله شعله‌ور اطراف پیامبر (ص) نمادی از نورانیت و تقدس وی است که تقریباً تمامی تصویرسازی‌هایی که از معراج انجام گرفته است، قابل مشاهده است، حتی برخی هنرمندان در تصویرسازی واقعه معراج، پیکره پیامبر را حذف نموده و به جای آن شمس‌ای مدور و درخشان جایگزین نموده‌اند. نقش شیر و تمثال پیامبر با هاله‌ای فروزان، در نگاره فالنامه طهماسبی روایتی تصویری از مهم‌ترین اصل اعتقادی تشیع می‌باشد. به استناد به همین نگاره می‌توان محتوای مفهومی نقش ترکیبی شیر و خورشید را حداقل در دوران صفوی و قاجار، بازنمایی نمادین این اصل شیعی یعنی جانشینی حضرت علی (ع) بعد از پیامبر (ص) دانست (مهدی‌زاده، بلخاری قهی، ۱۳۹۳)

تصویر ۲. پیش‌متن‌های مورد مطالعه در پژوهش. مأخذ: نگارندگان.

تحلیل مضامین و محتوای نقوش ضرب شده بر فلوس‌های دوره صفوی با تأکید بر نقوش شیر و خورشید/ ۹۹-۱۱۵

جدول ۲. نمونه‌هایی از سکه‌های فلوس اواخر صفوی مزین به نقش شیر و خورشید. مأخذ: نگارندگان.

ردیف	تاریخ ضرب (هـ.ق)	محل ضرب	تصویر روی سکه	تصویر پشت سکه	منبع تصویر
۱	۱۱۱۵	اصفهان			(شریعت زاده، ۱۳۹۰: ۲۶۱)
۲	۱۱۱۷	اصفهان			(موزه ملک)
۳	۱۱۲۲	اصفهان			(علاءالدینی، ۱۳۹۱: ۳۰)
۴	۱۱۰۳	دماوند			(علاءالدینی، ۱۳۹۰: ۶۸)
۵	۱۱۳۸	مازندران			(علاءالدینی، ۱۳۹۱: ۱۳۸)
۶	۱۱۳۴	لار			(علاءالدینی، ۱۳۹۰: ۱۳۲)
۷	۱۱۲۵	تبریز			(علاءالدینی، ۱۳۹۱: ۵۲)

تصویر ۵ بشقاب سفالی با مزین به نمادهای برجهای فلکی، مأخذ: رفیعی، ۱۳۷۷: ۷۸

تصویر ۴، خانه ستارگان برگرفته از کتاب التفهیم ابوریحان بیرونی، مأخذ: بیرونی، ۱۳۱۸

۱۳۹۴)؛ اما همچنان شاهد تکرار نقش «شیر و خورشید» بر روی فلوس‌ها هستیم. از سوی دیگر این سکه‌ها برمبنای زمان ضربشان، مربوط به حکومت پادشاهانی است که براساس منابع تاریخی زایچه آنها غیر از اسد بوده است^۱. همچنین همانگونه که در معرفی فلوس‌های صفوی اشاره شد، این سکه‌ها بیشتر در مراکز محلی ضرب می‌شده و مورد استفاده طبقات پایین و متوسط جامعه بوده است و در هیچ یک از آنها اشاره‌ای به نام پادشاه مرکزی و حتی نام والی محلی نشده است؛ لذا بسیار دور از ذهن می‌باشد که حداقل نقوش شیر و خورشید نقر شده بر این فلوس‌ها، نشانی برای طالع نیک حاکم یا پادشاهی بوده باشد. از سوی دیگر تعداد فلوس‌های برجای مانده از دوره صفوی که مزین به نقش شیر و خورشید بوده، قابل مقایسه با فلوس‌هایی با نقش‌های نجومی دیگر نمی‌باشد؛ به طوری که مجموع فلوس‌های یافت شده با نقوش نجومی (به غیر از شیر و خورشید)، بسیار کمتر از مسکوکات ضرب شده با نقش شیر و خورشید بوده است؛ بر همین مبنا به نظر می‌رسد در این دوره، برای این نقش، فحوا و محتوایی متفاوت و در عین حال فراگیرتری وجود داشته باشد.

ب - توصیفات ارائه شده از مضامین شاخص شیعی در فحوای روایات و احادیث؛ روایات و احادیث معتبر دینی، در طول زمان، به عنوان یکی از منابع مهم اعتقادی مسلمانان مطرح بوده است و بسیاری از تفاسیر، عرف‌های مذهبی، آداب، سنن و رفتارهای اسلامی رایج در جوامع اسلامی بر پایه فحوای همین روایات و احادیث شکل یافته است. بر این مبنا واکاوی آنها می‌تواند چشم‌انداز روشنی از تصویر و تصویری که جوامع مختلف از مفاهیم و مضامین مهم شیعی داشته‌اند، ارائه دهد. در میان توصیفات ارائه شده از شخصیت حضرت علی (ع) به عنوان یکی از ارکان اصلی

الف - محتوای دانش نجومی رایج؛

در علم نجوم «منطقه البروج» دایره‌ای است که زمین حرکت انتقالی خود را در آن انجام می‌دهد. این دایره به دوازده بخش برابر تقسیم شده و هر بخش را برج می‌گویند و برای هر برج نامی برگزیده‌اند. مدت زمانی که زمین یکی از این دوازده بخش را می‌پیماید یک ماه شمسی است. این دوازده برج میان هفت اختر که یکی از آنها خورشید است تقسیم شده است و یک یا دو برج دایره‌ای فرضی آسمانی، ویژه یکی از اختران هفتگانه بوده و خانه آن اختر به شمار می‌رود (تصاویر شماره ۷ و ۸). به طور مثال برج شیر (اسد) خانه خورشید می‌باشد. از نظر منجمین هر گاه کوکب خورشید در برج اسد جای گیرد، زمان آسایش و آرامش است (خزایی، ۱۳۸۰: ۳۸) و آن را به زمان سعد و خوش یمنی و خوش وقتی تعبیر کرده و به فال نیک می‌گرفتند. این مبحث در ادبیات نیز نمود داشته است، آنگونه که شیخ محمود شبستری در مجموعه گلشن راز سروده است:

حمل با عقرب آمد جای بهرام

اسد خورشید را شد جای آرام

بر روی سکه‌های فلوس صفوی، به غیر از نقش شیر و خورشید، نقوش نمادین دیگری نیز که بر مبنای مفاهیم نجومی، با برج‌های فلکی «حمل»، «حوت» و «قوس» مرتبط هستند، مشاهده می‌شود. (تصاویر شماره ۹، ۱۰ و ۱۱)

حضور نقوش و نمادهای مرتبط با برج‌های فلکی بر مسکوکات را می‌توان مرتبط با طالع و زایچه برخی پادشاهان دانست، که این مهم تا دوران شاه عباس اول نیز در برخی آثار و هنرها رواج داشته است؛ اما به نظر می‌رسد در دوره شاه عباس این جریان متوقف می‌شود به طوری که شاهد کم‌رنگ شدن محسوس منابع، متون و آثار مرتبط با طالع‌بینی در این دوران هستیم (مهدی‌زاده،

۱. به عنوان نمونه در مورد شاه عباس که طالع او سنبله بوده باز هم شاهد حضور نقش شیر و خورشید بر فلوس‌های زمان وی هستیم.

جدول ۳. توصیف حضرت علی (ع) به «شیر» در احادیث و روایات مذهبی. مأخذ: نگارندگان

واژگان مرتبط	مضمون روایت	سال هـ ق	منبع روایت
لیث / ضیغم	کالیث عند البوات الضیغم / یرضعن اشبالا و لما تظلم	۲۱۲ق	نصرین مزاحم، وقعه صفین، مکتبه آیه الله مرعشی نجفی، قم، ۱۴۰۴
کهمس	لیث اللیوث فی الصدام مصدم / و الکهمس اللیل مصک ملدم	۲۱۲ق	//
اسد	مصمت الصم صموت سرطم / اذا راته الاسد لم ترتب	۲۱۲ق	//
عفروس	عفروس اجام عقار الاقدم / کروس الذفری اغم المکرم	۲۱۲ق	//
حیدره	انالذی سمتنی امی حیدره / رنبل اجام کریه المنظره	۲۱۲ق	نصرین مزاحم / وقعه صفین
لیث العرین	و کان اذا ما دعا للنزال / کلیث عرین یزین المزینا / العرینا	۲۱۲ق	نصرین مزاحم / وقعه صفین
الکفء / هژبر غضنفر	فلم تقتلوا عمرو بن عبد بیاسکم / ولكنه الکفء الهزبر الغضنفر	۴۱۳ق	مفید، محمد بن محمد / الارشاد فی معرفه حجج الله علی العباد
حیدر / اسد	سئل النبی من ازهد الناس و افقرهم، فقال علی وصی و ابن عمی و اخی و حیدری و کراری و صمصامی و اسدی و اسدالله	۵۵۸ق	ابن شهر آشوب، محمد بن علی / مناقب آل ابی طالب
ضرغام	القسوره الهمام و البطل الضرغام	۶۰۰ق	ابن شاذان قمی، ابوالفضل / الفضائل
اسدالله / لیث	کانت غزوه حنین بعد فتح مکه..... و ثبت تسعه الهاشمیون و علی راسهم اسدالله الغالب لیث بنی غالب علی بن ابی طالب (ع)	۶۹۴ق	طبری، محب الدین / ذخائر العقبی فی مناقب ذوی القربی (ع)
لیث / ضرغام / حیدر	فقال امیرالمومنین یا لیث اما علمت انی لیث و انی ضرغام الهصور و القصور و الحیدر...	۶۶۴ق	ابن طاووس، علی بن موسی / الیقین باختصاص مولانا علی (ع)
اسد / حیدر	اول من صباه باسم الاسد فی الاسلام من الصحب الکرام و هو الحیدر من اسماء الاسد سیدنا علی بن ابی طالب رضی الله عنه	۱۰۱۹ق	مرعشی، قاضی نورالله / احقاق الحق و ازهاق الباطل
اسدالله الغالب	نعمه الله العظمی، کلمه الکبری، اسدالله الغالب، امیر المومنین علی بن ابی طالب (ع)	۱۰۸۹ق	قزوینی، ملا خلیل / صافی در شرح کافی
ضرغام	القسوره الهمام و البطل الضرغام	۱۱۰۷ق	بحرانی، سیدهاشم بن سلیمان / مدینه معجز
اسدالله	السلام علی اسدالله فی الوغی	۱۱۱۰ق	مجلسی، محمد باقر / بحار الانوار، دارالاحیاء التراث العربی
حیدره لیث	انالذی سمتنی امی حیدره / ضرغام اجام و لیث القسوره عبل الذراعین شدید القصره / کلیث غابات کریه المنظره	۱۱۱۰ق	//
لیث	السلام علی فارس المومنین و لیث الموحدین	۱۱۱۰ق	//
حیدر اسد	سئل النبی من ازهد الناس و افقرهم، فقال وصی و ابن عمی و اخی و حیدری و کراری و صمصامی و اسدی و اسدالله	۱۱۱۰ق	//
اسدالله	و انت اسدالله فی ارضه	۱۱۱۰ق	//

تصویر ۶. نماد برج فلکی حمل بر سکه فلوس صفوی، ضرب فرح آباد. مأخذ: علاء الدینی، ۱۳۹۰: ۱۰۴
 تصویر ۷. نماد برج فلکی حوت بر سکه فلوس صفوی، ضرب نهاوند. مأخذ: همان، ۱۴۹
 تصویر ۸. نماد برج فلکی قوس بر سکه فلوس صفوی، ضرب همدان. مأخذ: همان، ۱۴۷

بر پشت و روی آنها نقش بسته‌اند. به همین دلیل به غیر از محدود نقوش تزئینی گیاهی که در مواردی نادر در لابه‌لای خوشنویسی‌ها حضور دارد، نقشمایه دیگری در اکثر آنها مشاهده نشده است و نقش شیر و خورشید نیز از این قاعده مستثنی نبوده است؛ اما این مسکوکات نزدیکترین پیوند رسانه‌ای را با فلوس‌های این دوره دارند و تمامی آنها به منظور داد و ستدی رسمی ضرب شده‌اند. لذا شاید بتوان این فرض را متصور دانست که در تمامی این مسکوکات، محتوایی نزدیک به هم، با بیان‌هایی متفاوت (با توجه به نوع ادراک مخاطب)، حضور داشته باشد؛ بر این اساس مطالعه مضامین و نوشته‌های ضرب شده بر سکه‌های طلا و نقره عصر صفوی نیز می‌تواند از دیگر منابع مورد بررسی برای نزدیک شدن به محتوای نقش ترکیبی «شیر و خورشید» فلوس‌های صفوی، در نظر گرفت. در بررسی و مطالعه این آثار مشخص می‌گردد که شعائر شیعی بخش ثابت غالب این نوع از مسکوکات بوده است. به طوری که در نیمه نخست عصر صفوی ویژگی و نشان خاص شیعی این سکه‌ها، نقر عبارات «علی» و «علی ولی الله» با حروف بزرگتر نسبت به سایر نوشته‌ها داخل فضایی دایره‌ای یا مربعی بوده است (ثواقب و دیگران، ۱۳۹۵: ۷۱). همچنین بر روی بسیاری از سکه‌های صفوی، نام و القاب شاهان به صورت سجع که ارادت و وابستگی آنها را به ائمه اطهار و امامان شیعه می‌رساند، نقش گردیده است. بر پشت سکه‌ها نیز جمله شهادین با ذکر علی ولی الله، نام دوازده امام یا چند تن از ائمه و گاه نام ضرابخانه نوشته شده است (سرفراز و آور زمانی، ۱۳۸۹: ۲۴۴ - ۲۴۳). از میانه‌های عصر صفوی، در بیشتر سکه‌ها شعار «لا اله الا الله، محمد رسول الله، علی ولی الله» که اساس مذهب تشیع است، دیده می‌شود و در این میان ارادت شاهان نسبت به حضرت علی (ع) بیشتر انعکاس یافته است و جملاتی مانند: بنده شاه ولایت، کلب علی، غلام شاه دین و همچنین نام پنج

تشیع، تعبیر آن حضرت به صفت «شیر»، حضور پررنگی در شمار قابل توجهی از احادیث و روایات دینی داشته است، به طوری که مفاهیم مرتبط با این صفت در کتب مذهبی قرون سوم هجری تا بعد از صفویه قابل پیگیری است. از جمله این مفاهیم می‌توان به لیث، ضرغام، کهمس، عفروس، غضنفر، اسد، حیدر و هژیر اشاره داشت که همگی به معنی شیر است. در جدول ۴ برخی از این روایات و احادیث قابل مشاهده است:

ج - توصیفات ارائه شده از مضامین شاخص شیعی در منابع ادبی؛ از منابع مهم برای نمادشناسی تاریخی یک مضمون، تحلیل محتوایی آن در کلام شعرا و ادیبان است. مضامین و توصیفات اشاره شده در این آثار می‌تواند رابطه‌ای دوسویه را با جامعه خود برقرار نماید؛ یعنی هم شاعر و ادیب بسیاری از این توصیفات مورد نیاز خود را از دل گفتمان‌های رایج جامعه بر می‌گیرد و هم این آثار خود عاملی برای رواج مضامین و توصیفات خاص در جامعه می‌شوند. حضرت علی (ع) و جایگاه وی نیز از جمله این موضوعاتی است که توصیفات از آن به کرات در آثار ادیبان و شاعران شاخص ایرانی جلوه‌گر شده است (طغیانی، ۱۳۸۵: ۵۶) و در این میان از آن حضرت با صفاتی مانند شیر، شیرخدا و شیرحق نام رفته است. از دیگر توصیفات مرتبط به حضرت علی (ع) در متون ادبی می‌توان به: صفر، حیدر، اسد، اسدالله اشاره داشت، که تمامی این صفات نیز همگی به معنی «شیر» بوده است. جدول ۳ برخی از این توصیفات را در کلام شاعران و ادیبان از قرن چهارم هجری به بعد نشان می‌دهد.

د - مضامین نوشتاری سکه‌های هم عصر؛ مسکوکات طلا و نقره صفوی برخلاف فلوس‌های این دوره، بیشتر مزین به اشعار و عباراتی هستند که در قالب هنر خوشنویسی

جدول ۴. توصیف حضرت علی (ع) به «شیر» در کلام شاعران. مأخذ: نگارندگان.

شاعر / ادیب	قرن هـ ق	مضمون کلام
شیخ صدوق	چهارم	آن صفدر را به حکم ایزد اکبر به امارت همه امت معین و مقرر نمود
کسائی مروزی	چهارم	آن کیست بدین حال و که بوده است و که باشد / جز شیر خداوند جهان حیدر کرار
احمد بن علی طبرسی	ششم	ز صف آمد برون آن شاه صفدر / ستاده در بر سالار محشر
عطار نیشابوری	ششم	چو مصطفایش در اسدالله مثال داد / طغرای آن مثال کشیدند لا فتی
خاقانی	ششم	بوده در شهر علم حیدر / وین سید دین کلید آن در
عطار نیشابوری	ششم	شیر خدا و ابن عم خواجه آنکه یافت / تختی چو دوش خواجه و تاجی چو هل اتی
نظامی	ششم	وان پیر حیایی خدا ترس / با شیر خدای بود همدرس
مولانا	هفتم	چون ز رویش مرتضی شد درفشان / گشت او شیر خدا در مرج جان
مولانا	هفتم	از علی میراث داری ذوالفقار / بازوی شیر خدا هستت بیار
مولانا	هفتم	از علی آموز اخلاص عمل / شیر حق را دان منزله از دغل
مولانا	هفتم	زین هم‌رهان سست عناسر دلم گرفت / شیر خدا و رستم دست‌انم آرزوست
سعدی	هفتم	شیر خدا و صفدر میدان و بحر جود / جانبخش در نماز و جهان سوز در وغا
مولانا	هفتم	آن شیر دلاور که برای طمع نفس / بر خوان جهان پنجه نیالود علی بود
مولانا	هفتم	دریغ پرده هستی خدای برکندی / چنانک آن در خیبر علی حیدر کند
مولانا	هفتم	ای قبله اندیشه‌ها شیر خدا در پیشه‌ها / ای رهنمای پیشه‌ها چون عقل در جان می روی
سیف فرغانی	هشتم	با خود از بهر او جهاد کند / اسدالله که شیر رایت اوست
هلالی جغتایی	نهم	اسدالله سرور غالب / شاه مردان علی ابو طالب
جامی	نهم	شیر خدا شاه ولایت علی / صیقلی شرک خفی و جلی
محتشم کاشانی	دهم	نوبت به اولیا که رسید آسمان طپید / زان ضربتی که بر سر شیر خدا زدند
وحشی بافقی	دهم	نهالی از گلستان پیمبر / گلی از بوستان باغ حیدر
فیض کاشانی	یازدهم	کرد خلیل حق مقام برادر کعبه منتظر / تا رسد از ولادت شیر خدا بشارتی
صائب تبریزی	یازدهم	خامه اش را شق به شمشیر شهادت می زنند / هر که چون شیر خدا صائب بود یکرنگ عشق
هاتف اصفهانی	دوازدهم	چنان کز صولت شیر خدا کفار در میدان / چنان کز حمله ضرغام دین ابطال بر پیدا

جدول ۵. نقر برخی مضامین شیعی با تأکید بر جایگاه حضرت علی (ع) بر روی سکه های صفوی. مأخذ: نگارندگان.

تصویر سکه	شعائر و نوشته های نقر شده بر روی سکه های طلا و نقره صفوی
	لا اله الا الله محمد رسول الله علی ولی الله
	لا اله الا الله محمد رسول الله علی ولی الله بسم الله الکریم اللهم صلی علی محمد و علی و الحسن و الحسین و علی و محمد و جعفر و موسی و علی و محمد و علی و الحسن و محمد
	نادعلیا مظهر العجایب تجده عوناً لک فی النوب کل هم و غم سینجلی بولایتک یا علی یا علی یا علی
	ز مشرق تا به مغرب گر امام است / علی و آل او ما را تمام است
	بنده شاه ولایت... (نام پادشاه)
	گشت صاحب سکه از توفیق رب المشرقین / در جهان کلب امیرالمومنین سلطان حسین
	سکه مهر علی را زدم بر نقد جان / گشت از فضل خدا محکوم فرمان جهان

جامعه بوده‌اند. بر همین اساس حکام محلی در مناطق مختلف اجازه ضرب این نوع سکه را داشته‌اند: «برخلاف مسکوکات طلا و نقره، فلوس‌ها نه تنها در پایتخت و بلاد بزرگ، بلکه در شهرهای کوچک نیز به دست حکام محلی ضرب می‌شده‌اند؛ به طوری که در دوران صفوی نام بیش از ۵۰ شهر کوچک و بزرگ به عنوان محل ضرب، بر روی این فلوس‌ها قابل شناسایی است» (الناریوس، ۱۳۶۳: ۲۴۳). به نظر می‌رسد آزادی عمل نسبی هم در این ضرابخانه‌های

تن، به وفور در این سکه‌ها به کار رفته‌است. از زمان شاه اسماعیل دوم عبارات شیعی منظوم نیز بر روی سکه‌ها مشاهده می‌شود (اسماعیلی، ۱۳۸۵: ۲۴). جدول شماره ۵ برخی از مضامین و مفاهیم شیعی نقر شده بر سکه‌های صفوی را نشان می‌دهد:

هـ- **بستر کارکردی فلوس‌های صفوی:** فلوس‌های دوره صفوی در مقایسه با سکه‌های طلا و نقره، ارزش معاملاتی بسیار کمتری داشتند و بیشتر مورد استفاده طبقه پایین

توجه به ادراک سریع‌تر بیان تصویری یک مضمون یا پیام، از تصویر به جای نوشته در این مسکوکات استفاده شده است.

در جدول ۶ اطلاعاتی در خصوص فراوانی و تنوع برخی از نقشمایه‌های پرتکرار از میان تعداد ۱۱۷ فلوس صفوی ارائه شده در کتاب «سکه‌های مسی ایران» آمده است که با بررسی فلوس‌های منقش به تصویر «شیر و خورشید» این نکته آشکار می‌گردد که ضرب این نقش در بسیاری از ضربخانه‌های این دوره با پراکندگی جغرافیایی زیادی رایج بوده است، اگر محتوایی را برای این نقش ترکیبی متصور شویم این محتوا باید به اندیشه و تفکری همه‌گیر و سراسری در گستره سرزمینی ایران مرتبط باشد و تنها اندیشه و اعتقاد فراگیر این دوره به گواه بسیاری از منابع هم‌عصر، اندیشه شیعی بوده است. لذا این نقش بر روی فلوس‌های این دوره بیشتر از آنکه با محتوای باستانی یا نجومی پیوند داشته باشد با مضامین اعتقادات شیعی حکومت و مردمان آن دوره مرتبط بوده است. لذا برخلاف برخی نقوش که در تنها در یک محل خاص رایج بوده است.

محلی برای تزئین فلوسها وجود داشته است و این از تنوع نقوش و تزئینات این آثار آشکار می‌گردد؛ حتی برخی از پژوهشگران تصاویر و مضامین متنوع این سکه‌ها را، برخاسته از فرهنگ‌ها، باورهای فراگیر و یا محلی نواحی گوناگون ایران ارتباط داده اند (علاء الدینی، ۱۳۹۱: ۴). همانگونه که در معرفی فلوس‌های صفوی اشاره شد، بر روی اکثر فلوس‌ها اطلاعاتی در خصوص محل ضرب و گاه تاریخ ضرب نقر شده و در پشت تقریباً تمامی آنها بدون هیچ گونه نوشته‌ای، تنها از انواع نقوش منفرد و یا ترکیبی استفاده شده است. کیفیت ضرب سکه و اجرای این نقوش در بیشتر موارد پایین‌تر سکه‌های طلا و نقره بوده است مگر در مواردی که فلوس‌ها در مراکز اصلی حکومت مانند اصفهان ضرب شده باشند. در بررسی مضامین نوشتاری مسکوکات طلا و نقره صفوی اشاره‌ای به ارتباط بین شیوه‌های بیان یک محتوا و نوع مخاطب و سطح ادراک او شد؛ لذا با توجه به ناتوانی و عدم فهم بسیاری از مردمان طبقه‌های پایین و فرودست جامعه صفوی از عبارات و شعائر شیعی، استفاده از نقوش به جای نوشته در فلوس‌های صفوی، فرآیندی بی‌ارتباط با سطح سواد و آگاهی عموم مردم در آن زمان نبوده است؛ بنابراین با

جدول ۶. فراوانی نقوش پرتکرار ضرب شده بر فلوس‌های صفوی ارائه شده در کتاب «سکه‌های مسی ایران». مأخذ: نگارنگان

ردیف	نقش	فراوانی	محل ضرب	تصویر سکه
۱	طاووس	۲۸	اصفهان، لار، تهران، تبریز، یزد، مازندران، مشهد، بروجرد، اردبیل، ایروان	
۲	شیر و خورشید	۲۶	اصفهان، لار، دماوند، مازندران، مشهد، تبریز، ایروان، کاشان	
۳	شیر	۱۹	رشت، شیراز، قزوین، قم، مازندران	
۴	بز کوهی / کل	۱۴	اصفهان، همدان، دماوند، قم، مشهد	

نتیجه

گونه‌های متنوع سکه با جنس، شکل، نقوش و مضامین مختلف، در هر دوره‌ای بازتابی از کارکردهای فرهنگی آن دوره بوده و علاوه بر کارکرد اقتصادی، مجموعه‌ای از ایدئولوژی‌های نظام حاکم را بروز و ظهور داده‌اند. نقوش و مضامین نقش بسته بر سکه‌ها یک جریان مداوم در طول تاریخ بوده، اما از سویی دیگر در هر دوره تغییرات خاص خود را نیز داشته و این تغییرات متأثر از نگرش سیاسی و مذهبی حاکمان و سطح ادراکی مردمانی بوده است که با این آثار در ارتباط بوده‌اند. مسکوکات دوران صفوی نیز از این قاعده مستثنی نبوده و نقش رسانه‌ای مهمی برای حضور و بروز اندیشه‌ها و باورهای زمانه برعهده داشته‌اند. در میان انواع مسکوکات این دوره، سکه‌های مسی یا فلوس، به علت نوع جنس و ارزش پایین مبادله‌ای آن، سکه‌هایی در دسترس عامه مردم بوده‌اند. از ویژگی‌های منحصر به فرد این فلوس‌ها، نسبت به سکه‌های طلا و نقره صفوی، نقر نقوشی با طبقه‌بندی موضوعی متنوع بر روی آنها بوده است و از جمله این نقوش، نقش ترکیبی «شیر و خورشید» با حضوری نسبتاً پرتکرار است. که این مقاله با هدف کنکاش در مشخصه‌های پنهان و کمتر مطالعه شده سکه‌های مسی یا فلوس‌های این دوره، ضمن معرفی نقوش نقر شده بر این فلوس‌ها، به واکاوی انگیزه‌های بکارگیری نقش «شیر و خورشید» به عنوان یک مضمون نسبتاً پرتکرار در این آثار پرداخت. در بررسی‌های به عمل آمده، نقوش ضرب شده بر روی فلوس‌های صفوی شامل نقوش انسانی (پیکره انسان سوار بر اسب)، چهارپایان (اسب، شیر، فیل، گوزن، کل، میمون، شتر و غیره)، پرندگان (با تأکید بر نقش طاووس)، آبزیان (با تأکید بر نقش ماهی)، گیاهان (اسلیمی، ختایی و سرو)، سماوی (خورشید و نقوش مرتبط با برج‌های فلکی) و ترکیبی (طاووس و مار، شیر و خورشید، گاو و ماهی یا نهنگ و غیره)، نقش شکار (حیوانی)، موجودات تخیلی و خط (به صورت بسیار محدود در فلوس‌های ضرب شده در اوایل صفوی) بود؛ در این میان نقش «شیر و خورشید» یکی از نقوش پرتکرار در این فلوس‌ها به شمار می‌رفت. از میان معانی نسبت داده شده به نقش ترکیبی «شیر و خورشید»، دو مفهوم نجومی و مذهبی (مرتبط با تشیع) محتمل‌تر از دیگر معانی بوده است و به ویژه در تبیین محتوای مذهبی و شیعی، شیر و خورشید حداقل در دوران صفوی و قاجار، بازنمایی نمادین اصل شیعی جانشینی حضرت علی (ع) بعد از پیامبر (ص) تفسیر شده است که بر مبنای آن نقش شیر معرف حضرت علی (ع) و نقش خورشید معرف پیامبر اسلام (ص) بوده است. اما نسبت دادن محتوای تفسیر شده از این نقش که بیشتر بر پایه پیش‌متن‌های نگارگری به عنوان هنری در دسترس دربار یا طبقاتی خاص از جامعه صفویه انجام گرفته است به شیر و خورشید فلوس‌های صفوی، به عنوان مسکوکاتی در دسترس عموم مردم، نیاز به بررسی شواهد و پیش‌متن‌های دیگری نیز دارد. بر همین اساس در این مقاله ضمن مرور تبار نجومی این نقش، به واکاوی پیش‌متن‌ها و منابعی پرداخته شد که به نوعی در ارتباط عامه مردم بوده و در شکل‌بخشی اعتقادات و باورهای مذهبی آنها، جدا از تبلیغات نظام حاکم، ایفاگر نقش مهمی بوده‌اند؛ مواردی چون «توصیفات ارائه شده از مضامین شاخص شیعی در فحوای روایات و احادیث» و «توصیفات ارائه شده از مضامین شاخص شیعی در منابع ادبی» از این جمله‌اند. همچنین توجه به «مضامین نوشتاری مسکوکات طلا و نقره صفوی» و «بسترهای کارکردی این مسکوکات» و محدودیت‌ها و قابلیت‌های رایج این کارکرد، دیگر پیش‌متن‌های مورد بررسی در این مقاله را تشکیل می‌داد. در نهایت محتوای مذهبی و شیعی برای این نقش و این بستر کارکردی، محتمل‌تر از دیگر محتواهای مفروض شده (نجومی، باستانی، علایق محلی) بود. نقش ترکیبی شیر و خورشید بر این فلوس‌ها، به نوعی معرف یک نشان تصویری پذیرفته شده در غالب مناطق ایران، به منظور انتقال (تصویری و متفاوت) یکی از اصلی‌ترین پیام‌های تشیع یعنی حقانیت حضرت علی (ع) و جانشینی او بعد از پیامبر (ص) بوده است.

منابع و مأخذ

- ابن شاذان قمی، ابوالفضل، ۱۳۶۳، الفضائل، قم، نشر رضی
- ابن شهر آشوب، محمد بن علی، ۱۳۷۹، مناقب آل ابی طالب ج ۳، قم، موسسه انتشارات علامه
- ابن طاووس، علی بن موسی، ۱۴۱۳ق، الیقین باختصاص مولانا علی (ع) ج ۱، قم، موسسه دارالکتاب الاسلامیه
- اسماعیلی، صغری، ۱۳۸۵، پژوهشی در سکه‌ها و مهرهای شاهان صفوی، تهران، پژوهشکده زبان و گویش
- الناریوس، آدام، ۱۳۶۳، سفرنامه آدام الناریوس (بخش ایران)، ترجمه احمد بهیور، تهران، سازمان انتشاراتی و فرهنگی ابتکار
- بحرانی، سیدهاشم بن سلیمان، ۱۴۱۳ق، مدینه معجز ج ۲، قم، موسسه المعارف الاسلامیه
- بلک، جرمی، گرین. آنتونی، ۱۳۸۵، فرهنگنامه خدایان، دیوان، و نمادهای بین‌النهرین باستان، ترجمه پیمان متین، تهران، امیرکبیر.
- بورگوماله، رابینیو. دی، ۱۳۵۳، سکه‌ها، نشان‌ها و مهرهای پادشاهی ایران (از ۱۵۰۰ تا ۱۹۴۸ میلادی)، به اهتمام محمد مشیری، تهران: انتشارات موسسه سکه‌شناسی ایران و امیرکبیر
- بیرونی خوارزمی، ابوریحان محمد، ۱۳۱۸، التفهیم لاوائل صناعت التنجیم، تجدید نظر و تعلیقات و مقدمه جلال‌الدین همایی، تهران: انجمن ملی
- ترابی طباطبایی، سید جمال، ۱۳۵۰، سکه‌های شاهان اسلامی ایران، تبریز: موزه آذربایجان
- ثواقب. جهانبخش، شهیدانی. شهاب، امرایی، سیاوش، ۱۳۹۵، روند دگرگونی نقوش و شعائر مذهبی بر روی سکه‌های دوره صفوی، تاریخ ایران بعد از اسلام، شماره ۱۲، صص ۱۱۱-۶۳
- خزایی، محمد، ۱۳۸۰، نقش شیر نمود حضرت علی (ع) در هنر اسلامی، کتاب ماه هنر، شماره ۳۱ و ۳۲، صص ۳۹-۳۷
- دادور، ابوالقاسم، ۱۳۹۰، شیر در فرهنگ و هنر ایران، هنرهای تجسمی، شماره دوم، صص ۳۲-۱۷
- رفیعی، لایلا، ۱۳۷۷، سفال ایران، تهران: یساولی
- سرفراز، علی اکبر، آور زمانی، فریدون، ۱۳۷۹، سکه‌های ایرانی از آغاز تا دوران زندیه، تهران: سمت
- شاقلائی پور. زهرا، قاضی زاده. خشایار. حاصلی. پرویز، ۱۳۹۷، بررسی تاثیر متون شیعی بر شمایل نگاری از امام علی (ع) در نگاره‌های فالنامه تهماسبی، مطالعات هنر اسلامی، شماره ۳۲، صص ۱۳۱-۹۷
- شریعت، زهرا، ۱۳۸۶، حضور نمادین حضرت علی (ع) در خطنگاره‌های فلزکاری صفویه و قاجاریه، مطالعات هنر اسلامی، شماره ۶، صص ۹۲-۷۷
- شریعت‌زاده، سید علی اصغر، ۱۳۹۰، سکه‌های ایران زمین، از مجموعه سکه‌های موسسه کتابخانه و موزه ملی ملک از دوره هخامنشی تا پایان دوره پهلوی، تهران، انتشارات پازینه
- طغیانی، اسحاق، ۱۳۸۵، تفکر شیعه و شعر دوره صفوی، اصفهان: دانشگاه اصفهان
- طبری، محب‌الدین، ۱۴۲۸ق، ذخائر العقبی فی مناقب ذوی القربی (ع)، قم، موسسه دارالکتاب الاسلامیه
- عبدی بیک شیرازی، ۱۳۶۹، تکلم الاخبار، تصحیح عبدالحسین نوایی، تهران: نشر نی
- علاء‌الدینی، بهرام، ۱۳۹۱، سکه‌های مسی ایران فلوس دوران صفوی تا قاجار، تهران: یساولی
- فیضی. فرزاد، حاجی زاده. کریم. ستارنژاد، سعید، ۱۳۹۶، تاثیر باورها و آموزه‌های شیعی بر تزئینات سکه‌های دوره صفوی، جندی شاپور، شماره ۸، صص ۲۳-۱۳
- قائم‌مقامی، جهانگیر، ۱۳۴۸، پژوهشی درباره‌تطور شیر و خورشید ایران، یغما، شماره ۱۶۱، صص ۴۲۷-۴۱۵
- قزوینی، ملا خلیل، ۱۴۲۹ق، صافی در شرح کافی ج ۱، تهران، دارالحديث

قائینی، فرزانه، ۱۳۸۸، سکه‌های صفوی (سکه شناسی) تهران، انتشارات پارینه مجلسی، محمد باقر، ۱۹۸۹، بحار الانوار الجامعه لدر اخبار الائمه الاطهار، ج ۵۱، بیروت، مؤسسه الوفا مجلسی، محمد باقر، ق ۱۴۰۳، بحار الانوار، ج ۲، قم، دارالاحیاء التراث مرعشی، قاضی نورالله، ۱۴۰۹ ق، احقاق الحق و ازهاق الباطل ج ۷، قم، مکتبه آیه الله مرعشی النجفی مشیری، محمد، ۱۳۵۳، سکه شناسی ایران، سکه اسماعیل، نشریه ادبیات و زبان ها، یغما، شماره ۲۹۶ مفید، محمد بن محمد، ۱۴۱۳ ق، الارشاد فی معرفه حجج الله علی العباد، قم، کنگره شیخ مفید مهدی زاده. علی رضا، بلخاری قهی. حسن، ۱۳۹۳، بررسی مضامین و نمادهای شیعی در نگاره معراج پیامبر (ص) در نسخه فالنامه تهماسبی، فصلنامه شیعه شناسی، شماره ۴۶، صص ۲۵-۴۶ مهدی زاده، علی رضا، ۱۳۹۴، مقایسه تطبیقی نگاره معراج در خمسه نظامی و فال نامه تهماسبی، جلوه هنر، شماره ۱۴، صص ۱۶-۵

ولش، گری، ۱۳۷۵، نگارگری نسخ خطی در ایران، ترجمه محمد طریقتی، فصلنامه هنر، شماره ۳۰، صص ۱۱۸ نصرین مزاحم، ۱۴۰۴ ق، وقعه صفین، قم، مکتبه آیه الله مرعشی نجفی نوایی، عبدالحسین، عباسقلی، غفاری فرد، ۱۳۸۹، تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ایران در دوره صفوی، تهران، انتشارات سمت

A. Shapur Shahbazi, «FLAGS i. Of Persia,» *Encyclopædia Iranica*, X/1, pp. 12-27, available online at <http://www.iranicaonline.org/articles/flags-i> (accessed on 31 January 2012). Welch.S.G.(1985).The falnameh of shah Tamasp, in *Treasures of Islam*, edited by: Toby W.H. Va;entine, (1911) *Modern Copper Coins of the Muhammadan States of Turkey, Persia, Egypt, Afghanistan, Morocco, Tripoli, Tunis, etc.*, London, Spink & Son.

- Ibn Tawus, Ali Ibn Musa, 1992. Al-Yaqin with the specialization of Maulana Ali (AS), vol. 1, Qom, Dar al-Kitab al-Islamiya
- Ismaili, Soghra, 2006. Research on coins and stamps of Safavid kings, Tehran, Language and Dialect Research Institute
- Khazaei, Mohammad, 2001, The role of the lion of Imam Ali (as) in Islamic art, Ketab Mah-e-honar, No. 31 and 32, pp. 39-37
- Majlisi, Mohammad Baqir, 1989, Baharalanvar Al-Jame'a for the news of the pure Imams, vol. 51, Beirut, Al-Wafa Institute
- Majlisi, Mohammad Baqir, 1983. Baharalanvar, vol. 2, Qom, Dar Al-Ahya Al-Tarath
- Marashi, Qazi Noorullah, 1988. Ehqaq al-Haqq and Ezhaq al-Batil, vol. 7, Qom, Maktab Ayatollah Marashi al-Najafi
- Moshiri, Mohammad, 1974, Iranian Numismatics, Ismail Coins, Journal of Literature and Languages, Yaghma, No. 296
- Mofid, Mohammad Ibn Mohammad, 1993. AL-Ershad fee Maarafat Hojajaallah, Qom, Sheikh Mofid Congress
- Mehdizadeh, Alireza, Balkhari Qahi, Hassan, 2014, A Study of Shia Themes and Symbols in the Picture of the Ascension of the Prophet (PBUH) in the version of Tahmasebi Quarterly Journal of Shiite Studies, No. 46, pp. 46-25
- Mehdizadeh, Alireza, 1394, Comparative comparison of Ascension painting in Khamseh Nezami and Tahmasebi's fortune-telling letter, Jelveh Honar, No. 14, pp. 16-5
- Welch, Gray, 1996, Painting of Manuscripts in Iran, Translated by Mohammad Tarighati, Fasl Nameh Honar, No. 30, pp. 118
- Nasr Ibn Mazahim, 1404 AH, Safin incident, Qom, Ayatollah Marashi Najafi School
- Navai, Abdolhossein, Abbasgholi, Ghaffari Fard, 2010, History of Political, Social, Economic and Cultural Developments in Iran in the Safavid Period, Tehran, Samt Publications
- Qazvini, Mullah Khalil, 2008. Saafi dar sharh-e kaafi, Vol. 1, Tehran, Dar al-Hadith
- Qaeni, Farzaneh, 2009, Safavid Coins (Numismatics) Tehran, Parineh Publications
- Rafae, Leyla, 1998, Iran pottery. Tehran: Yasavoli
- Savaqeb, Jahanbakhsh, Shahidani. Shahab, Amrai, Siavash, 2016, The trend of transformation of religious motifs and rituals on coins of the Safavid period, History of Iran After Islam, No. 12, pp. 111-63
- Sarfaraz, Ali Akbar, Avar Zamani, Fereydoun, 2000. Iranian coins from the beginning to the Zandieh era, Tehran: Samt
- Shaqlanipour. Zahra, Ghazizadeh Khashayar. Haseli, Parviz, 2000. A Study of the Influence of Shia Texts on Iconography of Imam Ali (as) in Falnameh Paintings, Tahmasebi, Islamic Art Studies, No. 32, pp. 131-97
- Shariat, Zahra, 2007, The symbolic presence of Hazrat Ali (AS) in Safavid and Qajar metalwork calligraphy, Islamic Art Studies, No. 6, pp. 92
- Shariatzadeh, Seyed Ali Asghar, 2011, Coins of Iran land, from the collection of coins of Malek National Library and Museum from the Achaemenid period to the end Pahlavi period, Tehran, Pazineh Publications
- Tabari, Moheb al-Din 2007. Zekhaeir Al-Oqba fee Manaqib Zave al-Qarba, Qom, Dar al-Kitab al-Islamiya
- Toghyani, Ishaq, 2006, Shia Thought and Safavid Poetry, Isfahan: University of Isfahan
- Torabi Tabatabai, Seyed Jamal, 1971. Coins of Islamic Kings of Iran, Tabriz: Azerbaijan Museum

analytical method and historical approach, studies the content of the theme of «Lion and Sun» engraved on the common foluses of the late Safavid period, based on prefixes such as: «Content of common astronomical knowledge», «presented descriptions», «Shiite index themes in the content of narrations and hadiths» and «descriptions of Shiite index themes in literary sources», «written themes of contemporary coins» and «functional contexts of these coins». Data collection was done by library method and their analysis was qualitative. 41 folus coins minted in the Safavid period decorated with the image of lion and sun, form the samples studied in this study. The results of this study show that the designs stamped on Safavid copper coins include human (human body on horseback), cattle (horse, lion, elephant, deer, wild goat, monkey, camel, etc.), birds (with emphasis on the image of peacocks), aquatics (with emphasis on the image of fish), plants (cypress and arabesque), celestial (sun and constellations) and hybrid (peacock and snake, lion and sun, cow and fish or whale, etc.). Meanwhile, the image of «lion and sun» was one of the most frequent motifs on these copper coins. In the process of semantic analysis of this image, various contexts such as «content of common astronomical knowledge», «literary sources», «content of narrations and hadiths», «written themes of contemporary coins», «examples of paintings» and the «functional contexts of these coins» were studied, and finally, the religious and Shiite content for this image and this functional context was found more probable than other assumed contents (astronomical, ancient). According to the study of the above-mentioned texts, the content of this image is related to one of the most important principles of Shiite belief; namely the succession and guardianship of Imam Ali (AS) after the Holy Prophet of Islam (PBUH) and has a high status since it represents Imam Ali (AS) in Shiite thought.

Keywords: Safavid, Lion and Sun, Folus, Shiism, Coin

References:Abdi Beyk Shirazi, 1990, Taklam al-Akhbar, edited by Abdolhossein Navai, Tehran: Ney Publishing

Al-Arius, Adam, 1984, Adam Al-Arius Travelogue (Iranian department), translated by Ahmad Behpour, Tehran, Ebtekar Publishing and Cultural Organization

Aladdini, Bahram, 2012, Copper coins of Iran, Safavid to Qajar period, Tehran: Yasavoli

Bahrani, Sayyid Hashim bin Sulayman 1992, Madina Al-Moajez, Vol. 2, Qom, Almoaref Al-islamia Institute

Black. Jeremy, Green. Anthony, 2006, Dictionary of Gods, Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia, translated by Peyman Matin, Tehran, Amirkabir.

Birooni Kharazmi, Abu Raihan Mohammad, 1939. Al-tafhim le avael Al-sanaat al-tanjim, industry, revision and comments and introduction by Jalaluddin Homayi, Tehran: Association National

Burgomale. Robinho.D, 1974. Coins, Emblems and Stamps of the Kingdom of Iran (from 1500 to 1948 AD), by Mohammad Moshiri, Tehran Publications of Iran and Amirkabir Institute of Numismatics

Dadvar, Abolghasem, 2011. The Lion in Iranian Culture and Art, Visual Arts, No. 2, pp. 17-32

Faizi, Farzad, Hajizadeh, Karim, Satarnejad, Saeed, 2018., The effect of Shia beliefs and teachings on the decoration of coins of the Safavid period, Jundishapur, No. 8, pp. 23-13

Ghaem Maghami, Jahangir 1969. Research on the evolution of the Iranian lion and sun, Yaghma, No. 161, pp. 427-41

Ibn Shahr Ashub, Mohammad Ibn Ali, 2000. Manaqib Al-e Abi Talib, Vol. 3, Qom, Allameh Publishing Institute

Ibn Shazan Qomi, Abolfazl, 1984, Al-fazael, Qom, Razi Publishing

Analysis of the Subject and Content of the Designs of the Safavid Period Copper Coins (Foluses) with Emphasis on the Patterns of the Lion and the Sun

Majid Reza Moghanipour PhD, Assistant Professor, Department of Art, Faculty of Art & Architecture, Shiraz University, Shiraz, Iran

Mohammad Akbari, MA in Art Research, Science & Arts University, Iran

Received: 2020/09/08 Accepted: 2021/04/10

The various types of coins with different materials, shapes, and themes in each period are a reflection of the cultural functions of that period, and in addition to the economic function, have presented a set of ideologies of the ruling system. Coinage is one of the first obvious signs of civilization and a kind of beginning of the complex social life of the tribes. Patterns and themes engraved on coins have been a constant trend throughout history, but on the other hand in each period they would change and these changes have been influenced by the political and religious attitudes of rulers and artists who designed these coins. The coins of the Safavid period are no exception to this rule and these works have been an important platform and media for the presentation and expression of ideas and beliefs of the time, and the Safavids have used this tool well. Shiite religion, which played a key role in the formation and perpetuation of the Safavid rule, also played an important and stable role in the formation of culture and art of this era, and this area was not unaffected by the change in ideology and social developments of the time. By changing the political, military, economic, and religious structures in Iran, the Safavids achieved significant development, progress and cultural advancement. The concentration and integration of the Safavid state organization caused all the arts to flourish and many productions to be made in all fields of art, and thus the arts in this era grew significantly in quantity. The works formed during this period, backed by valuable experiences of the Timurids, had a unique strength and integrity and masterful skill that is less seen in the post-Safavid period. Shiite philosophy and thought had a special manifestation in the works of this period, to the extent that with the recognition of the Safavid Shiite dynasty in Iran, artists put more emphasis on Shiite themes as the basis of their works and used Shiite calligraphy and religious ideology in applied arts as decorative elements and tools to propagate and strengthen Shiite values. Due to the existence of two characteristic features of Shiite religion and national identity, the art of this period had become a tool for expression and was used in service of the religion. Various disciplines of art in this period were associated with Shiite thought, and symbolic language expressed the ideas of this religion. Iranian and Shiite artists reflected the spirit of Shiite thought, i.e. devotion to the family of the Prophet and the Imams, and especially Ali ibn Abi Talib (AS) himself in various ways in their works of art. This article aims to explore the hidden and less studied characteristics of copper coins or foluses of this period. Accordingly, while introducing the silver motifs on these foluses, it analyzes the motifs regarding the image of «lion and sun» as a relatively recurring theme in these works. This research with a descriptive-